
POLOŽAJ ISLAMSKJE VJERSKE ZAJEDNICE U CRNOJ GORI

Zvezdan Folić

Historian Zvezdan Folić who died prematurely, is one of the few Montenegrin scholars who dealt extensively with matters of religion and church. In this paper, he elaborated on the position of the Islamic community in Montenegro from 1878 to 1912, and noted that the Islamic religion was recognized by Danilo's Code in 1855, and later by the Constitution and laws which guaranteed religious freedoms in Montenegro. He concluded that Montenegro was the most religiously tolerant country in the Balkans.

Crnogorski ratovi protiv Osmanlija bili su isključivo oslo bodilačkog karaktera. Crnogorci ih nijesu vodili zbog toga što su njihovi neprijatelji bili gorljivi sljedbenici islama, već zato što je Osmansko carstvo osvojilo njihovu domovinu. O vjerskoj dimenziji ovih ratova nema ni najmanjeg znaka. Uostalom, članom 92 Danilovog zakonika iz 1855. godine priznata je, pored ostalog, i islamska vjeroispovijest. U poređenju sa drugim državama u susjedstvu, to je bio vidan iskorak. Srbija je uvažila islamsku religiju 1863. godine ukazom kneza Mihaila Obrenovića, Austrija je to učinila 1912. godine, a Hrvatska tek 27. IV 1916. godine.¹

¹ Šerbo Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir...*, 89.

Zbog međunarodnih obzira, odnosno odluka Berlinskog kongresa, ali i plemenitih vizija, knjaz Nikola je odmah nakon „Veljeg rata“ dopustio formiranje Islamske vjerske zajednice u Crnoj Gori. Bila je to prva takva zajednica na Balkanu pošto je stanovništvo islamske vjeroispovijesti u okruženju i dalje priznavalo sultana kao halifu, tj. kao vrhovnog vjerskog poglavara svih sljedbenika islama. Vjerske poslove halife vršio je u njegovo ime carigradski muftija u zvanju Šejhulislama – vrhovnog vjerskog poglavara. Njegovo sjedište imalo je naziv Mešihat, kao mjesto najviše vjerske vlasti.

Prvi muftija u Crnoj Gori bio je Hadži Salih efendi Huli iz Ulcinja koji je bio rodom iz Skadra. Njemu je knjaz Nikola dao puno važnu vlast „da sudi muslimanima po Šerijatu, onako isto kako jeto bilo u turski vakat“.² Muftiju je, inače, postavio Šejhulislam a uz odobrenje crnogorskog suverena. Glavna dužnost muftije bila je da rješava sve sporove koji su mu proslijeđeni od strane kadija. Muftija Hadži Salih je stolovao u Ulcinju. Osim muftijstva, egzistirala su i tri kadiluka: u Ulcinju, Baru i Podgorici. Njima su upravljale kadije koje je postavljao muftija a potvrđivao ih je vladar preko Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova. Kadije su sudile po Šerijatu i mogle su imati na raspolaganju i po jednog sudskog pandura. Šerijatska rješenja postajala su izvršna tek uz saglasnost knjaza i crnogorske vlade. Žalba na odluku kadije podnosila se najprije muftiji, a zatim Šejhulislamu.³

Pored muftije i kadija, u Crnoj Gori je nedugo nakon 1878. godine bilo 46 islamskih sveštenika. Egzistirali su u svim mjestima gdje žive Muslimani. Najviše islamskih duhovnika bilo je u Ulcinju – čak 20, dok je u Podgorici bilo jedanaest islamskih sveštenika, i to četiri imama, četiri mujezina i trojica hodža. U

² Murteza Karadžević, *Crnogorski i Bosansko-Hercegovski Muslimani i nadležnost šerijatskih sudova*, „Glas Crnogorca“, br. 4, 31. I 1912.

³ Šerbo Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir...*, 90.

Crnoj Gori je bilo 36 džamija. Islamskih škola (mekteba) bilo je osam, i to tri u Podgorici, tri u Ulcinju i dvije u Baru. Po jedna od tih škola u Podgorici i Ulcinju bile su namijenjene za edukaciju ženske djece.⁴

Crnogorske vlasti su bile i te kako svjesne da vjerska dimenzija čini najtemeljniji i najosjetljiviji dio muslimanskog identiteta. Zato su najstojali da iskažu poštovanje i prema proslavljanju islamskih praznika. I to na najtransparentniji način. Knjaz Nikola je u maju 1879. godine naredio da se u Baru pucanjem iz topova obilježi početak ramazanskog posta. Naložio je vojvodi Mašu Vrbici da topovi dejstvuju dva puta dnevno, ujutro i naveče, i u vrijeme koje lokalni hodža odredi. Vrbica se zalagao da se takav način obilježavanja ramazana primijeni i u Podgorici, procjenjujući da ova naredba u najmnogoljudnijem crnogorskom gradu ima još veći politički efekat. U Podgorici se, inače, nalazila komisija za razgraničenje između Crne Gore i Osmanskog carstva. Crnogorska vlast je bila darežljiva i prema molbama sljedbenika islama da im se ustupi barut, kako bi pucanjem označili dolazak ramazanskog praznika. Takav zahtjev podnijeli su predstavnici plemena Mrkojevića, što je naišlo na apso lutno razumijevanje ministra Vrbice. Crnogorski ministar je naredio da se Mrkojevićima ustupi baruta koliko budu tražili, a vojnom komandantu barske oblasti je sugerisao da ne žali truda i pohvala, samo da bi privolio Mrkojeviće na lojalnost državnih vlasti.⁵ Pragmatizam je, očito, inicirao blagonaklonost crnogorskih vlasti prema vjerskom životu Muslimana. No, to je neizostavna komponenta u svakoj državnoj politici prema nacionalnim i vjerskim manjinama. Bilo je, naravno, i iskrenih nastupa u štampi koji su išli u pravcu postizanja međukonfessionalnog sklada. „Glas Crnogorca“ od 12. jula 1881. godine je na prvoj stranici, što je imalo posebnu težinu, isticao da je pre-

⁴ Živko Andrijašević, *Politika crnogorske države...*, 9394.

⁵ Isto, 9091.

poznatljiva vjerska trpeljivost kod Crnogoraca, da državna vlast štiti jednako sve vjeroispovijesti, a zatim je pomalo u samohvalisanom tonu nastavio da je svaka vjera „... zaštićena i samom lijepom crtom crnogorskog karaktera, karaktera samoga naroda crnogorskog, koji se vazda odlikovao najvišom tolerancijom vjerazakonskom, koji je vazda pazio i poštovao svoju vjeru i za živu glavu ne bi dopustio da se takne ma u čiji zakon. Crnogorac voli svoju vjeru ali ne mrzi tuđu, ne prezire niti goni ikog zbog druge vjere, ne ide za tijem niti mu je stalo do toga da ko svoju vjeru mi jenja na njegovu“.⁶

Neke od ovih osobina Crnogoraca, a posebno tolerantnost knjaza Nikole prepoznavali su i islamski velikodostojnici u Crnoj Gori. Jedan od njih bio je i Hadži Mustafa Hilmi efendija Tikvešlija koji je 1883. godine na mjestu crnogorskog muftije naslijedio Salih Hulija. Mustafa Hilmi je u jednom pismu Ministarskom savjetu Knjaževine Crne Gore decidno naveo da je praksa pokazala da su crnogorskim Muslimanima zagarantovana sva vjerska prava i da takav odnos predstavlja zalogu u njihovoj svijetloj budućnost.⁷

Knjaz Nikola je u kontinuitetu udovoljavao realnim molbama poklonika islama u Crnoj Gori. U doba muftije Mustafe Hilmija na veću vjersku edukaciju, poslati su o državnom trošku u Carigrad hafiz Hasan Mavrić iz Ulcinja, hafiz Smajil Alibalić iz Podgorice i Nedžib Ibrišević iz Starog Bara. Od njih je jedino Hasan Mavrić završio školovanje.⁸

Država se starala i o popravci i podizanju islamskih bogo molja. Kada je od eksplozije baruta izazvanoj udarom groma u Baru 1881. godine srušena i džamija, imam Šabić se obratio preko Ministarstva unutrašnjih djela knjazu Nikoli. Molio ga je za pomoć u popravci džamije. Žalio se da Muslimani nemaju

⁶ Glas Crnogorca, br. 28, 12. VII 1881, 1.

⁷ Živko Andrijašević, *Crnogorska država prema Muslimanima...*, 63164.

⁸ Šerbo Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir...*, 93.

svoje džamije, a taj nedostatak su posebno bolno doživljavali u vrijeme ramazana. Crnogorski vladar je odobrio pomoć za obnovu ove džamije.⁹

Crnogorski suveren je dao dozvolu za gradnju džamije u Ulcinju. On je, 19. XI 1890. godine, poručio: „Mojim vjernim podanicima muhamedancima varoši Ulcinja, a imenom muhamedancima mahala Meteriza. Odobravam i naređujem mjesto koje ste izabrali za novu džamiju u mahali Meteriz na mjestu stare, svome padu sklonjene džamije u istoj mahali. U znak moje vazdanje ljubavi prema vama, mojim vjernim podanicima i stalne želje moje da ste u vašoj vjeri slobodni i napredni, naredio sam da primite tri hiljade groša kao pomoć za građenje gore pomenute džamije“.¹⁰ Knjaz, očito, nije štedio ni finansijska sredstva samo da bi uvažio i zadovoljio vjerska osjećanja islamskih vjernika. Nastavio je s tom praksom, pa je u svojoj vladarskoj eri dopustio i pomogao izgradnju još dvije džamije u Primorskoj oblasti.

Zajednički život različitih vjeroispovijesti veoma se lijepo manifestovao u Mrkojevićima. Ovaj kraj je i u vrijeme osmanske dominacije bio prepoznatljiv po toleranciji i međusobnom uvažavanju, što se produžilo i u novom državnom okviru. Muslimani iz Mrkojevića su pomagali obnovu lokalnih pravoslavnih crkava. Obnovili su 1894. godine crkvu Sv. Nikole zajedno sa pravoslavnim plemenicima. To je naišlo na poštovanje kod pravoslavnih sveštenika.¹¹

Uvažavanje vjerskih osjećanja svojih žitelja islamske vjeroispovijesti, crnogorska vlast je ispoljavala i u nekim, doduše rijetkim, ekscenim situacijama. Tako je 1890. godine iz Glavne džamije u Podgorici nestao sakališerif (dlaka iz brade proroka Muhameda). On je bio smješten na skrivenom mjestu u džamiji za

⁹ DAC, f. MUD, fas. 22, dok br. 1009.

¹⁰ Nikola I Petrović, *Politički spisi*, TitogradCetinje 1989, 261262.

¹¹ Šerbo Rastoder, *Bošnjaci-Muslimani Crne Gore...*, 61.

kojeg su znali samo njeni imami. Nakon prijave ove krađe, Oblasna uprava u Podgorici je sprovela opsežnu istragu. Predstavnici ove uprave su pregledali prostorije džamije i prokaženo mjesto i o tome su obavijestili Ministarstvo unutrašnjih djela na Cetinju. Ministarstvo je naložilo dalju istragu i pronalazanje krivca za ovu krađu.¹² Energično je reagovala i Oblasna uprava u Baru, kada je 1909. godine prilikom noćne molitve u barskoj džamiji neko bacio nekoliko kamena na ovu bogomolju. To je uzrokovalo uznemirenost i proteste među Muslimanima, a Oblasna uprava je odmah sprovela detaljnu istragu ne bi li pronašla izvršioca ovog djela. U ovaj problem se uključilo i Ministarstvo unutrašnjih djela koje je preporučilo Oblasnoj upravi da preduzme „najstrožije mjere da izgređnike pronađe i s njima postupi po zakonu“.¹³

Islamski sveštenici imali su sve do početka XX stoljeća status državnih činovnika. Ova činjenica pokazuje njihovu involviranost u crnogorsko društvo. Imami su bili podređeni Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova. Sve do donošenja prvog crnogorskog Ustava iz 1905. godine, pitanja duhovne jurisdikcije nad sljedbenicima islama rješavana su zakonodavnim uredbama knjaza Nikole. Ustav je, članom 129, precizno naglasio da unutrašnja uprava nad muslimanskim stanovništvom u Crnoj Gori pripada crnogorskom muftiji. To je potvrdio i knjaz Nikola u svojoj prijestonoj besjedi povodom proglašenja Ustava, kada je akcentirao: „Našim državljanima, Muslimanima, koji ne ustupaju dobrim vladanjem, redom i poslušnošću i svojim hrišćanskim sugrađanima, potvrdio sam „Šerijat“ – zakon o braku i diobi i nasljedstvu i izravnao ih slobodno i pravima sa njihovom hrišćanskom braćom u državi, a duhovne veze koje su ih vazda spajale sa njihovim Velikim Kalifom, nijesu im sprečavane“.¹⁴

¹² DAC, f. MUD, fas. 61, dok. br. 1799.

¹³ Živko Andrijašević, *Crnogorska država prema Muslimanima...*, 163.

¹⁴ Nikola I Petrović, *Politički spisi...*, 349.

Ustavom i zakonima bile su garantovane i vjerske slobode u Crnoj Gori. Istina, crnogorski ustav tretira pravoslavlje kao državnu vjeru, dok ostalim priznatim vjeroispovijestima jemči slobodu. Sve tri vjere bile su zaštićene zakonom.¹⁵ Propisane su u Krivičnom zakonu Knjaževine Crne Gore iz 1906. godine oštre kazne za nedolično ponašanje prema bilo kojoj vjeri. U ovom zakonu je predviđena zatvorska kazna od tri mjeseca do tri godine za svakoga ko „javno, usmeno ili pismeno na Boga ili na čiju mu drago vjeru huli, ili javno ismijava način i običaje slavljenja Boga čije mu drago vjere; ko djelom smeta upražnjavanje čijih mu drago dozvoljenih u Crnoj Gori vjerozakonskih obreda, ili s obrazima svetih ili drugih službi Božjoj posvećenim stvarima na nečastan i podrugljiv način postupa i omalovažava ih.”¹⁶ Iz ove normative je evidentna odlučnost države da sankcioniše i najmanju povredu vjerskih osjećanja kod svojih građana. Time je, pogotovo kod pripadnika islamske i rimokatoličke vjeroispovijesti, ulivala pravnu i fizičku bezbjednost. Država se starala i o ekonomskoj sigurnosti islamskih sveštenika. Crnogorski muftija i kadije primali su platu iz državne blagajne, a u jednom periodu isplaćivala se plata i nižim vjerskim službenicima. Naročito je po ovom pitanju bio agilan muftija Mustafa Hilmija. On je krajem 1910. godine započeo proceduru kod kompetentnog ministarstva da se i imamima dodjeljuje plata iz državne kase. Mustafa Hilmija je obrazlagao svoju namjeru time da je Muslimanima preveliko breme da plaćaju sveštenečki prirez i još državni porez. Radilo se o platama za 36 imama, koliko je bilo i džamija u Crnoj Gori. Muftijina upornost donijela je pozitivan rezultat. Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova je početkom 1912. godine riješilo da svih 36 islamskih sveštenika primaju platu iz državne kase.¹⁷

¹⁵ *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje 1907.

¹⁶ *Crnogorski zakonici*, knj. IV..., 93.

¹⁷ Živko Andrijašević, *Crnogorska država prema Muslimanima...*, 160.

Postojale su izvjesne razlike u primanjima između islamskih sveštenika. Najvišu platu imali su glavni imami. Njima je rješenjem Ministarstva prosvjete i crkvenih djela iz avgusta 1913. godine određena godišnja plata od 960 perpera. U budžetu ovog Ministarstva se nalazila posebna stavka za potrebe Islamske vjerske zajednice u Crnoj Gori. Za funkcionisanje ove zajednice je 1913. godine bilo izdvojeno 15.220 perpera. Od toga za godišnju platu muftije 5.000 perpera, za 38 imama koliko ih je tada bilo, 5.720, za sekretara 1.440 perpera, za tri kadije ukupno 2.880 i 180 perpera za kancelarijske troškove.¹⁸

U doba muftijstva Mustafe Hilmije vladali su gotovo idilični odnosi između države i Islamske vjerske zajednice. Muftija je bez najmanjeg znaka otpora prihvatio knjažev predlog da sjedište svoje institucije preseli iz Ulcinja u Podgoricu. Time je knjaz namjeravao da umanju uticaj Mustafe Hilmije u jednoj skoro u cjelosti vjerski (islamski) homogenoj sredini.¹⁹ Mustafa Hilmija je u više navrata istakao da crnogorski Muslimani uživaju najveći stepen vjerskih prava i sloboda. Ipak, u politici nema vjenčavanja za cio život. Mustafa Hilmija se protivio odluci crnogorskih vlasti iz 1908. godine da se umrle osobe ne smiju sahranjivati dok ne prođe 24 časa od njihove zvanično utvrđene smrti. Muslimani u pojedinim slučajevima nijesu poštovali ovu odluku, pozivajući se na šerijatsko pravo.²⁰ Ljut zbog neispunjavanja svog zahtjeva, Mustafa Hilmija je otišao na odsustvo u Carigrad, odakle se, međutim, nije vratio u Crnu Goru.

Njegov nasljednik bio je Murteza efendija Karađuzović iz Bara. Za muftiju crnogorskih Muslimana imenovan je 1912. godine. Kralj Nikola je njegovim izborom težio da na čelu Islamske vjerske zajednice bude ličnost koja je rođenjem i svojim ukupnim aktivnostima u potpunosti okrenuta Crnoj

¹⁸ Adnan Prekić, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori...*, 1617.

¹⁹ Simo Popović, *Memoari...*, 576577.

²⁰ Živko Andrijašević, *Crnogorska država prema Muslimanima...*, 164.

Šerbo Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir...*, 91.

Gori. Karađuzović je, pored vjerske, završio crnogorsku osnovnu školu i vremenom je stekao ugled jednog od najobrazovanijih Muslimana u Crnoj Gori. Svoju bogatu karijeru započeo je kao imam u Mrkojevićima 1881–1882, zatim je bio imam saborne džamije u Zaljevu kod Bara, vjeroučitelj u školi u Mrkojevićima, kadija i vjeroučitelj u Baru, poslanik u Crnogorskoj narodnoj skupštini, da bi 1911. godine bio imenovan za člana Državnog savjeta Kraljevine Crne Gore. Bio je, kao i mitropolit crnogorski i nadbiskup barski, virilni (po položaju) poslanik Crnogorske narodne skupštine. Postavljen je za muftiju donijelo mu je i godišnju platu od 5.000 perpera. Karađuzović se bavio i kulturnim radom. Preveo je sa turskog Ilmihal i štampao ga pod naslovom „Ilmihal i srpski prevod“ 1900. godine u Carigradu u Mahmutbegovoj štampariji. Ovo djelo je imalo 24 stranice, a svaka strana je imala dva stupca – turski original i srpski prevod pisan arabicom. To je tada bio i jedini prevod Ilmihala sa turskog jezika.²¹ Karađuzović je bio poznati javni poslenik. Objavljivao je te kstove u „Glasu Crnogorca“ u periodu 1902–1912. i drugim listovima i časopisima. Pretežno je prezentirao svoja stanovišta o političkom i vjerskom položaju Muslimana u Crnoj Gori, ne propuštajući da afirmiše tolerantan stav knjaza/kralja Nikole. U Crnogorskoj narodnoj skupštini, gorljivo je branio patriotizam svojih vjernika, pa je na opasku jednog poslanika da Muslimani ne idu u vojsku, odgovorio da će se kad bude potrebno svi crnogorski podanici islamske vjeroispovijesti staviti pod crnogorsku ratnu zastavu, primiti oružje, kad ih knjaz Nikola pozove, i da će s „ostalom braćom Crnogorcima hrabro se boriti protivu opšteg neprijatelja“. Karađuzovićev govor bio je ispraćen frenetičnim odobravanjem ostalih poslanika.²² Isticao je da crnogorski

²¹ Šerbo Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir...*, 9192.

²² Milorad Radusinović, *Držanje crnogorskog muslimanskog življa za vrijeme aneksione krize 1908-1909*, Istorijski zapisi, br. 34, Titograd, 1989, 94.

Muslimani nemaju nikakav nacionalni kompleks i da se većina njih osjeća kao Crnogorci. Hvalio se harmoničnim međuvjerskim odnosima u svom zavičaju, pa je 16. I 1909. godine u Skupštini uskliknuo: „Nema Bara do cara“, što je opet naišlo na pljesak i burno odobravanje.²³ Zalagao se da se tvrđave Haj i Nehaj, oslobođene od Crnogoraca, pa onda Berlinskim ugovorom ustupljene AustroUgarskoj, vrate pod okrilje Crne Gore. Za njega su tvrđave Haj i Nehaj bile „ključ cijelog Crnogorskog primorja“.²⁴ Tok predstojećih i dramatičnih događaja (Prvi svjetski rat) pokazaće svu iskrenost Karađuzovićevih nastupa u Crnogorskoj narodnoj skupštini.

Za Karađuzovića, naravno, nije bilo dileme u ocjeni vjerske trpeljivosti u crnogorskoj državi. Nekoliko puta je ponavljao da crnogorski muslimani uživaju vjerska prava kakva ne uživaju muslimani ni u jednoj drugoj hrišćanskoj državi. Da Muslimani imaju sva prava i slobode u Crnoj Gori, i čak „osobite povlastice“, navodio je i Jusufbeg Resulbegović, poslanik Crnogorske narodne skupštine.²⁵

Crnogorske vlasti su obraćale pažnju i na eventualne prelaske sljedbenika islama i ostalih inovjeraca u pravoslavlje. Taj postupak je bio zakonski regulisan preko Ustava pravoslavnih konzistorija iz 1903. godine. Član 39 ovog Ustava je propisivao da onaj inovjerac koji odluči da pređe u pravoslavlje mora najprije dati izjavu u meritornom sudu da to čini dobrovoljno. Sud će potom inovjercu dati potvrdu da je izjava dobrovoljno iznesena, a on će tu izjavu pokazati pravoslavnom svešteniku. Sveštenik je bio obavezan da o slučaju obavijesti Konzistoriju, koja će mu dati uputstva o postupku koji treba primijeniti.²⁶ O zakonskom regulisanju vjerske konverzije vođena je 1908. godine rasprava u

²³ Isto, 95.

²⁴ Isto.

²⁵ Živko Andrijašević, *Crnogorska država prema Muslimanima...*, 164.

²⁶ *Crnogorski zakоници*, knj. II..., 814.

Crnogorskoj narodnoj skupštini. Posebno su zanimljiva bila izlaganja crnogorskog mitropolita Mitrofana Bana i Murtezira Karađuzovića, koji je u tom trenutku bio kadija i vjeroučitelj u Baru. Karađuzović je bio na stanovištu da treba uvažiti pravo hrišćana i poklonika islama da promijene vjeru, ali da oni prije toga obave razgovor sa sveštenikom koji će im sugerisati da to ne čine. Tolerantnost je u ovoj raspravi bila svojstvena crnogorskom mitropolitu. Mitrofan Ban se veoma protivio podnijetoj zakonskoj odredbi da je obaveza pravoslavnog sveštenstva da prevodi inovjerce u pravoslavlje. Ovaj stav podržalo je više poslanika, ocjenjujući da se time može narušiti vjerska tolerancija koja u Crnoj Gori postoji.²⁷ Tako su mitropolit Mitrofan i crnogorski poslanici štilili vrlo dobre međukonfesionalne odnose u Crnoj Gori, ne želeći da se pravoslavlje širi na uštrb drugih vjeroispovijesti.

U Crnoj Gori je bilo izrazito malo primjera vjerske konverzije. Prema dosadašnjim istraživanjima zabilježena su samo dva takva slučaja za skoro četrdeset godina zajedničkog života. Tako je jedna djevojka pravoslavne vjeroispovijesti željela da pređe u islam, dok su dvije djevojke islamske vjeroispovijesti htjele da prihvate pravoslavlje. U oba slučaja je crnogorska vlast iskazala veliku obazrivost. Ona nije vršila nikakav pritisak na djevojku pravoslavne vjeroispovijesti da odustane od svoje namjere, dok je djevojkama islamske vjere ostavljala mnogo vremena i mogućnosti kako bi promijenile svoju odluku.²⁸

Bilo je, istina rijekih, pojedinaca u crnogorskim organima vlasti koji su jedino u pravoslavlju vidjeli „ispravnu i patriotsku“ vjeru. Tako je Novica Nikolić, šef oblasne policije u Baru, pitao 1906. godine Ministarstvo unutrašnjih djela da li da vodi propagandu u korist pravoslavlja. Tražio je odobrenje za podsticanje prelaska barskih Muslimana u pravoslavlje i čudio se da crno-

²⁷ Živko Andrijašević, *Crnogorska država prema Muslimanima...*, 166167.

²⁸ Isto, 164166.

gorska država za 30 godina nije u ovom pogledu ništa napravila. Kategorički mu je odgovoreno da crnogorska vlast apsolutno ne razmišlja u tom pravcu.²⁹ Prema tome, i konfesionalno opterećeni šef policije u Baru primjećuje da država za trideset godina nije pomišljala na pokrštavanje Muslimana. Ovo je, bez sumnje, najvjerodostojnije svjedočanstvo o neprozelitskom obilježju crnogorske vlasti prema Muslimanima.

Harmonični međuvjerski odnosi odlikovali su crnogorsku zbilju u periodu 1878–1912. godine. Vjersku heterogenost svoje države crnogorske vlasti nijesu doživljavale kao teret već kao supstrat koji omogućava raznovrsnost življenja. Sasvim je sigurno da je Crna Gora u naznačenom periodu bila vjerski najtolerantnija država na Balkanu. Takav društveni kontekst dopustio je Muslimanima da konstituišu svoju vjersku zajednicu, a njeno nesmetano funkcionisanje stvorilo je za poklonike islama utočište za upražnjavanje duhovnih stremljenja.

²⁹ Isto, 168.